

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

ראש השנה ופרשת האזינו, תשס"ח
מספר 721

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

מקום שבעלי תשובה עומדין – צדיקים גמורים אינם עומדין, האומנם?

הגמרא במסכת יומא (פה ע"א; פז ע"ב) מרחיבה ברעיון התשובה, מקומה ומעמדה בהלכה, ואילו על מעמדו של החוזר בתשובה למדים מקביעתו הידועה של ר' אבהו במסכת ברכות, ולפיה "מקום שבעלי תשובה עומדין – צדיקים גמורים אינם עומדין" (לד ע"ב). את קביעתו זו הוא סומך על דברי הנביא "שלום שלום לרחוק ולקרוב אמר ה' וְפָאֲתִיר" (יש' נז:ט). השלום והרפואה הרוחנית מוצעים בראשונה דווקא לאלה שהתרחקו מה' ושבו אליו, ולאחר מכן לאלה הקרובים אליו מאז ומתמיד. נראה שהעדיפות שנותן ר' אבהו לבעל התשובה שלושה טעמים לה: א. רצון לעודד את החוטאים לעשות תשובה בלי שעברם ירדוף אותם; ב. החלטתו של בעל התשובה לנטוש את דרך חייו ולבחור בדרך טובה שיש בה חיובים וציוויים לרוב כרוכה במהפכה הראויה להערכה. העדפה זו היא בבחינת "בא ליטהר – מסייעין אותו" (שבת קד ע"א); ג. משבחר בדרך החדשה, נפתחה לפני בעל התשובה פרספקטיבה רחבה לחיים ושונה מזו של הצדיק, משום שעברו מעניק לו את היכולת להשוות בין שתי דרכים שונות בתכלית זו מזו. חוויה זו מחכימה אותו, ואין היא מנת חלקו של ההולך בדרך התורה משחר ימיו, שעליו תמיד תרחף השאלה שמא היה מציץ ונפגע!

עם זה הצבתו של בעל התשובה במקום טוב מזה של הצדיק נראית מוגזמת, ויותר מזה – טופחת על פניו של הצדיק שלא טעם טעמו של חטא!² תחושה זו מוצאת ביטוי בדבריו של רבי יוחנן באותו דיון בגמרא. שלא כר' אבהו הוא מציב את הצדיק במקום הראוי לו, כשהוא מבסס את דבריו על אותו פסוק בישעיהו. כיצד? הרחוק, בעיניו, הוא דווקא הצדיק שהתרחק מן העבירות ודבק בתורה, ואילו בעל התשובה הוא מי שהיה רחוק מדרך ה' וקרוב לעבירות. להלכה פסק הרמב"ם כדעת ר' אבהו, בנימוק: "אמרו חכמים מקום שבעלי תשובה עומדין אין צדיקים גמורים יכולין לעמוד בו. כלומר מעלתן גדולה... מפני שהן כובשים יצרם יותר מהם".³

ואולם נראה שפסיקה זו אינה מתיישבת עם פסיקה קודמת שלו⁴ הנסמכת על דברי חכמים במסכת יומא, ולפיהם אפשרויות הכפרה מדורגות מן הקל לכבד, והתשובה אין בה די לכל סוגי העבירות; מתוך ארבע דרגות של כפרה רק בשתיים התשובה מועילה. אבל בעבירות שעונשן כריתות ומיתות בית דין התשובה לעצמה אין בה די, ובעבירות של חילול-השם אין התשובה מועילה כלל. אם כן, כיצד נאמר שצדיק גמור אינו יכול לעמוד במקומו של החוזר בתשובה?!

התשובה על תמיהה זו כרוכה בהבנת מהותה של התשובה ודרגותיה: רעיון התשובה מוצג לראשונה בפרשת נצבים, שחז"ל תיקנו לנו לקרוא בשבת שלפני ראש השנה. מפרשה זו הם למדו ששתיים הן דרכי התשובה: האחת מיראה והאחרת מאהבה. הפרשה פותחת בתיאור התשובה

¹ וכן: עבודה זרה נה ע"א; יומא לח ע"ב.

² בעל מגורת המאור מדגיש שמעלתו של הצדיק הגמור עולה על מי שחטא, אבל אין צדיק אשר יעשה טוב ולא יחטא. ואם זאת אכסיומה, הרי מי שחטא ומכיר בחטאו גדול ממי שלא חטא (מגורת המאור פרק ג).

³ הלכות תשובה פ"ז, ה"ד.

⁴ שם פ"א, ה"ד.

מיראה: "והיה כי יבאו עליך כל הדברים האלה... בכל הגוים אשר הדיחך ה' א-להיך שמה, ושבת עד ה' א-להיך ושמעת בקלו" (דב' ל: א-ב). מתרגם אונקלוס: ותתוב לדחלתא דה' א-להיך". אופייה של חזרה זו ניכר בחידושה של יראת ה'. ואולם התורה רואה בחזרה זו רק שלב ביניים בדרך להשגת החזרה המלאה. בהמשך הפסוקים מתואר התהליך: "והביאך ה' א-להיך אל הארץ... ומל ה' א-להיך את לבבך... לאהבה את ה' א-להיך בכל לבבך ובכל נפשך למען חייך" (ה-ו).

הערכה הלכתית לשני שלבים אלה מצאנו בדבריו של ריש לקיש בשני מקומות: "גדולה תשובה שזדונות נעשות לו כשגגות" (יומא פו ע"ב); "גדולה תשובה שזדונות נעשות לו כזכויות" (שהש"ר פ"ו א). הגמרא מתרצת את הסתירה בדבריו בהבדל שהוא מוצא בין תשובה מיראה ובין תשובה מאהבה. תשובה מיראה בכוחה להמיר את הזדונות מן העבר לשגגות, אך עדיין נחוצה כפרה. אבל תשובה מאהבה כוחה כפול: א. היא מבטלת את סיווגם של מעשי העבר כעבירות; ב. היא מעניקה להם סיווג חדש – זכויות. וכל כך למה? תשובה אחת מספק לנו המהרש"א: וי"ל דעושה תשובה מאהבה... ומוסיף במעשיו הטובים יתר מכדי הצורך לגבי אותו עון והרי אותן מעשים טובים שמוסיף הם נעשים לו כזכויות.⁵

החוזר מאהבה נזכר בעוונותיו ופועל במרץ להרבות מצוות כדי לצמצם את הפער שנוצר מעברו. בפועל הוא מרבה במצוות מעבר לעבירות שצבר, לכן עבירות אלה נעשות לו זכויות. נמצא שעברו מאיין בו ללמוד ולפעול לעשיית מצוות אף יותר מאדם שלא טעם חטא מימיו.

עוד הבדל חשוב בין עושה תשובה מאהבה לעושה מיראה מציג בהרחבה ר' יוסף אלבו: ויש הפעל שעליו... ראוי לקבל שכר או עונש הוא הפעל הבחירי, שלא יתערב בו צד אונס כלל, והשב מיראה אין זה פעל בחירי גמור, ולמה יקובל עליו שכר כלל? ותשובת דבר זה הוא שהשב מיראה הוא על שני פנים, יש שב מיראת העונש... כעבד שהוא מתחנן לפני אדוניו בעוד שמלקה אותו, וכשיקל האדון מעליו שבט אפו ישוב למרוד בו כאשר בתחלה... ועל כן אין ראוי שתחשב לו לתשובה כלל... ויש מי שהוא שב מפני פחד השם וענשיו ואף בשעת הרווחה פחד א-להים לנגד עיניו והוא ירא וחרד מאימת יסוריו, בהיותו מאמין שכל הדברים באים מהשם יתברך על צד הגמול והעונש, ולא ייחס הדברים אל הטבע.⁶

החיסרון הגדול שמוצא ר' יוסף אלבו בתשובה מיראה הוא בהיעדר רצון חופשי. בחירה כזו מונעת משיקולים זרים לתבונה, גם אם נראה למתבונן מן הצד שהיא נעשתה ללא אילוצים כאלה. מהם הסימנים המעידים על קיומה של בחירה חופשית?

א. **תהליך אוטונומי של התבונה:** הבחירה החופשית חייבת להיות תוצאה של תהליך אוטונומי של התבונה ללא השפעה של גורמים חיצוניים כמו פחד מעונש או איום על האינטרס החומרי והרגעי.⁷ ההנחה היא שאם דרך התורה היא דרך האמת המוחלטת, מדוע הבחירה בה תיעשה בדרך של אילון? תהליך התשובה מחייב את האדם לערוך חשבון נפש והתבוננות מעמיקה כדי להכריע בין שתי דרכים. הבחירה בדרך התורה מחייבת הכרה שלמה בעובדה שזוהי דרך האמת הנבדלת מדרך השקר, ואם כן, לא תיתכן הכרעה בתהליך זה באילון.

ב. **היעדרם של שיקולים זרים:** הגורמים החיצוניים לתבונתו של האדם שמשפיעים על ההכרעה האמיתית אינם בהכרח גורמים כמו פחד מעונש צפוי או סכנה אחרת אלא גם שיקולי תשובה שמטרתה למלא צרכים נפשיים. החוזר בתשובה מבקש את עזרתה של התשובה כדי להיוושע ולגאול את עצמו מייסורי מצפון או מהיעדרה של הרמוניה פנימית. הצורך למלא את הריקנות הנפשית שאופפת את המחפשים ריגושים רוחניים אינו תשובה אמיתית, אף שברוחניות עסקינן. עניינה של התשובה הוא הבחירה באמת המוחלטת שאינה יכולה להיות מושפעת מאופנה חברתית או מתהליך ריאקציוני בחברה שהגדישה את הסאה בחומריותה. התשובה צריכה להיות לשם שמים, ועל זה נאמר: "ושבת עד ה' א-להיך" (דב' ל: ב), ולא עד אשר יתמלאו משאלותיו האישיות של החוזר בתשובה כדי לזכות בשקט הנפשי המיוחל.

ג. **זמנה של התשובה:** גם לזמן שבו נתקבלה ההכרעה לבחור בתשובה יש השפעה על קיומו של רצון חופשי בתהליך. תשובה שלמה תיחשב תשובה שנתקבלה בזמן שכוחו של בעל התשובה במוותו. בעניין זה אין להבחין בין חולשה פיזית, נפשית או חומרית הפוגמים בתבונה החופשית,

⁵ מהרש"א חידושי אגדות מסכת יומא פו, ע"ב. וכן עיינו מגן אבות לרשב"ץ פרק ג, משנה כ.

⁶ ר' יוסף אלבו, **ספר העיקרים**, מאמר רביעי, פרק כה.

⁷ השוו לדבריו של ההוגה הפרוסי עמנואל קאנט באבחנה שלו בין החלטות אוטונומיות להחלטות הטרונומיות: "האוטונומיה של הרצון היא העיקר הבלעדי של כל החוקים המוסריים ושל החובות המתאימות להם. כל הטרונומיה של הרציונה... מנוגדת לעיקר שלו ולמוסריות של הרצון... לפיכך החוק המוסרי אינו מבטא אלא את האוטונומיה של התבונה... כלומר את החירות". **ביקורת התבונה המעשית**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 35.

כפי שאכן קובעת הגמרא: "אמר רב עמרם אמר רב: אשרי מי שעושה תשובה כשהוא איש (עבודה זרה יט ע"א). ורש"י מפרש: "כשהוא בחור בכח, כלומר, ממהר להכיר בוראו קודם ימי הזקנה". מכאן שהחלטה הנעשית בתנאים נחותים כאלה, פוגעת בסיכויי שתיעשה מאהבה. משנוטרלו הגורמים החיצוניים למיניהם ונבחרה דרך האמת, סביר שתהיה זו תשובה מאהבה. תשובה כזאת זוכה לתמיכתו של הקב"ה עד שהוא מונע ממנו את הבחירה החופשית לנטות לדרך פחותה ממנה, כפי שמתארת התורה בפרשת ניצבים: "ומל' א-להיך את לבב זרעך לאהבה את ה' א-להיך בכל לבבך". על תשובה כזאת אמר ר' לוי: "גדולה תשובה שמגעת עד כסא הכבוד, שנאמר שובה ישראל עד ה' א-להיך" (יומא פו ע"א), ובעל תשובה כזה זוכה למקום שצדיקים גמורים לא יעמדו בו, כדברי ר' אבהו, בין שהמקום שבו הוא עומד מבטא הישג דתי (Position) בין שהכוונה למקום (Location) שונה מזה שעומד בו הצדיק.⁸

אבל החזון מיראה, אם משום צוק העתים אם משום מצוקות פיזיות או נפשיות אישיות, כאשר כל מטרתה של התשובה אינה אלא להעניק לו שלוה נפשית, תשובתו ראויה אך אינה מעניקה לו מקום מיוחד שצדיק לא יעמוד בו, וכל שכן צדיק גמור. במקרה הזה קביעתו של ר' אבהו מונעת משיקולים חינוכיים – שלא לנעול דלת בפני בעלי תשובה. התפילה השגורה בפינו בימים הנוראים מבטאת הבחנה זו:

'היום יעמיד במשפט כל יצורי עולם אם כבנים אם כעבדים', העושים מאהבה אינם צריכים לכפרת יוה"כ. ורק העושה מיראה צריך לכפרת יוה"כ... דהיינו שתהיה תשובתו מאהבה שהיא בחינת בן... לפי שמיד הזדונות נעשו כזכיות... ואם כעבדים שהיא תשובה מיראה שעדיין נשארו מהזדונות שגגות ובהכרח אנו צריכים גם לכפרת יוה"כ.⁹

ונסיים במה שפתחנו בו: קביעתו להלכה של הרמב"ם כדעת ר' אבהו, נובעת מתפיסתו הכללית¹⁰ שמצוות התורה נועדו לתקן את מידותיו של האדם. החזון בתשובה מאהבה תיקן את מידותיו וחישל את אישיותו באמצעות המיומנות שקנה לו בכיבוש היצר. לא כן הצדיק. ולכן הרמב"ם מנמק את פסיקתו: "מפני שהם כובשים יצרם יותר מהם (מהצדיקים)".¹¹ לחזון מיראה קובע הרמב"ם: "אין ראוי לעבוד את ה' על הדרך הזה",¹² משום שאין בכוחה של דרך זו להבטיח את תיקון מידותיו של בעל התשובה, ועם זה אין הוא פוסל אותה אך מציבה כשלב ביניים. מעלתה כאן היא מניעתו של הרוע, כי בהיעדר אופציה של תשובה, גם מיראה, יימנע אדם מלעשות טוב.

עו"ד פינחס חליוה

המכללה האקדמית אשקלון

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
כתובתו באינטרנט: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha/>

⁸ נראה שהגרסה הנוספת במסכת סנהדרין מדגישה יותר את המקום (Location): "מקום שבעלי תשובה עומדין שם-צדיקים אינם עומדין שם" ומבחינה בין בעל תשובה ובין צדיק אבל לא בין בעל תשובה ובין צדיק גמור.

⁹ שו"ת ציץ אליעזר, חלק יח, סימן לז. זהו גם התירוץ לדבריו של ריש לקיש בגמרא שהבאנו לעיל.

¹⁰ ראה שמונה פרקים לרמב"ם: פרק רביעי, ד.

¹¹ הרמב"ם הלכות תשובה פ"ז, ה"ד.

¹² שם פ"י, ה"א.